

## *Հայկական հանրություն*

### ՀԱՅՐԵՆԱՊԱՐԶՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆ ԱՐԴԻ ՓՈԻԼՈՒՍ

#### *Վահրամ Հովյան\**

Հայրենադարձությունը, ըստ կազմակերպվածության աստիճանի, կարելի է բաժանել երկու տեսակի՝ ծրագրված և տարերային: Ծրագրվածը պետական մարմինների և սփյուռքյան կառույցների կողմից նախօրոք մշակված և իրականացվող հայրենադարձությունն է: Տարերայինը անհաղթահարելի ուժի (ֆորսամաժորային իրավիճակի, ինչպիսիք են, օրինակ, պատերազմները, տվյալ խմբի նկատմամբ իրականացվող բռնությունների ալիքը, բնական կամ տեխնածին աղետները և այլն) ազդեցությամբ սփյուռքի համայնքներից հայրենակիցների զանգվածային ներհոսքն է մայր երկիր: Այս դեպքում հայրենադարձները նույն փախստականներն են՝ այն տարբերությամբ, որ ժամանում են ոչ թե օտար երկիր, այլ հայրենիք:

Հայաստանի ներկա կարողությունները, ցավոք, թույլ չեն տալիս իրականացնել հայրենադարձության խոշոր ծրագրեր, այն է՝ մշակել և իրականացնել զանգվածային հայրենադարձության քաղաքականություն: Հետևաբար, այսօրվա դրությամբ ծրագրված հայրենադարձության մասին խոսելը, թերևս, ժամանակավրեպ է, թեև համապատասխան հայեցակարգ կամ ռազմավարություն կարելի է մշակել՝ ապագայում կիրառելու նպատակով, երբ դրա համար ստեղծվեն բարենպաստ պայմաններ:

Սակայն Հայաստանի նորագույն պատմության ընթացքում եղել են ոչ ծրագրված՝ տարերային հայրենադարձության ալիքներ: Որպես այդպիսիք կարելի է առանձնացնել երեքը.

1. 1989-91թթ. – ադրբեջանահայության զանգվածային ներհոսքը Հայաստան՝ կապված Բաքվի, Սումգայիթի, Կիրովաբադի և Ադրբեջանի այլ բնակավայրերի հայկական կոտորածների հետ: Հայրենադարձության այս տարերային ալիքի հետևանքով Հայաստանում հայտնվեց ավելի քան 300 հազար ադրբեջանահայություն:

\* «Նորավանք» ԳԿՀ Հայագիտական կենտրոնի ավագ փորձագետ, Գիտական-փորձագիտական խորհրդի քարտուղար:

2. 2003թ. – իրաքահայության զգալի քանակության ներհոսք՝ պայմանավորված իրաք-ամերիկյան պատերազմով: Այս ալիքի ժամանակ մոտ 3000 իրաքահայ գաղթեց Հայաստան:
3. 2011-ից առ այսօր – սիրիահայության զգալի քանակությամբ ներհոսքը Հայաստան՝ պայմանավորված 2011թ. սկիզբ առած և մինչ օրս շարունակվող սիրիական ճգնաժամով, ավելի կոնկրետ՝ պատերազմով: Համաձայն ՀՀ Սփյուռքի նախարարության տվյալների՝ սիրիական ճգնաժամի հետևանքով Հայաստանում ապաստանել է մոտ 17 հազար սիրիահայ:

Վերոգրյալը հուշում է, որ տարերային հայրենադարձության խնդրին Հայաստանը բախվել է, և քիչ չէ հավանականությունը, որ ապագայում ևս կբախվի: Դա կարելի է համարել անխուսափելի աշխարհի թեժ կետերում ստվարաթիվ համայնքներ ունեցող երկրի համար: Նկատի ունենալով սույն հանգամանքը՝ կարծում ենք, նպատակահարմար կլինի, որ ինչպես պետությունը՝ ի դեմս ՀՀ-ի և ԼՂՀ-ի, այնպես էլ Սփյուռքի կառույցները պատրաստ լինեն դրան: Դա թույլ կտա, մի կողմից՝ սահուն և նվազագույն կորուստներով իրականացնել հայրենադարձությունը (օրինակ՝ հնարավոր ֆորսմաժորային իրավիճակները կանխատեսելու և ժամանակին հայ համայնքներին վտանգավոր շրջաններից դեպի հայրենիք փոխադրելու ճանապարհով), մյուս կողմից՝ հնարավորինս արագ և արդյունավետ լուծել հայրենադարձների խնդիրները Հայաստանում: Խոսքը վերաբերում է ինչպես սկզբնական շրջանում նրանց կենսական պահանջները բավարարելու, այնպես էլ ավելի լայն՝ հայաստանյան հասարակության մեջ նրանց լիարժեք ինտեգրման խնդիրներին: Այդ նպատակով, կարծում ենք, նպատակահարմար կլինի, որ ՀՀ և սփյուռքյան կառույցներն իրականացնեն հետևյալ գործնական միջոցառումները.

- **Հայրենադարձության հիմնադրամի ստեղծում.** Այսօր թե՛ Հայաստանում և թե՛ Սփյուռքում գործում են բազմաթիվ հիմնադրամներ: Դրանցից ոչ մեկը, սակայն, չունի անմիջականորեն հայրենադարձության խնդիրներով զբաղվելու գործառույթ: Կարծում ենք, նպատակահարմար կլինի համահայկական այդպիսի մի կառույցի ստեղծումը, որտեղ հավաքված միջոցները կծախսվեն հենց հայրենադարձության հետ կապված խնդիրները լուծելու համար: Այդպիսի կառույցի գործունեության դեպքում տարերային հայրենադարձության ալիքների ժամանակ ոչ թե այլ հիմնադրամները կամ բարեգործական և այլ կառույցները կսկսեն հանպատրաս-

տից գումարներ տրամադրել հայրենադարձներին օգնելու նպատակով, ինչի արդյունքում իրականացված ծախսերը կլինեն նվազ արդյունավետ, այլ նախօրոք մշակված ռազմավարության և ծրագրերի համապատասխան՝ հատուկ հայրենադարձության նպատակով ստեղծված հիմնադրամը կբավարարի դրա հետ կապված ծախսերը՝ նպատակային գումարներ հատկացնելով այդ գործընթացի հաջող իրականացման համար:

- ***Բարեգործական կազմակերպությունների կողմից հայրենադարձության ծրագրերի իրականացում.*** Հայաստանյան և սփյուռքյան բարեգործական կառույցները («Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ, ՀԲԸՄ, ՀՕՍ, ՀՕՖ, ԱՀԱԸ և այլն) նույնպես միայն տարերային հայրենադարձության առաջացման դեպքում հախուռն կերպով արձագանքում են դրան՝ փորձելով իրենց միջոցներով թեթևացնել փախստականների հոգսերը: Հախուռն գործունեությունից ավելի կազմակերպվածի անցնելու նպատակով, կարծում ենք, նպատակահարմար է, որ վերջիններս իրենց ծրագրերում և գործունեության ռազմավարության ու հայեցակարգի մեջ ամրագրեն հայրենադարձության բաղադրիչը: Օրինակ՝ սիրիական ճգնաժամի սկզբից ի վեր հայկական գրեթե բոլոր բարեգործական կազմակերպությունները (այլ կառույցների նման՝ պետական, հասարակական, սփյուռքյան, եկեղեցական և այլն) հսկայական գումարներ են հատկացրել ինչպես Սիրիայում մնացածներին, այնպես էլ հարևան երկրներ (Լիբանան, Հորդանան և այլուր) տեղափոխված սիրիահայ գաղթականներին օգնելու համար: Մինչդեռ այդ գումարներով նվազագույն կորուստներով կարելի էր կազմակերպել վերջիններիս հայրենադարձությունը, եթե նախապես նրանց ծրագրերում լինեի նաև հայրենադարձության բաղադրիչը: Կամ գոնե հնարավոր կլինեի այդ գումարներով օգնել Հայաստան տեղափոխվել ցանկացողներին՝ հեշտացնելով այդ գործընթացը:
- ***ՀՀ և ԼՂՀ մշակելի հողատարածքների հաշվառում՝ դրանք հայրենադարձներին տրամադրելու նպատակով.*** Այս դրույթը վերցված է իսրայելական հայրենադարձության փորձից: Ինչպե՞ս տեղի ունեցավ 19-րդ դարի վերջից մինչև 20-րդ դարի կեսը հրեական պետության բացակայության պայմաններում Պաղեստինի ժողովրդագրական յուրացումը հրեաների կողմից: Հրեական կապիտալը՝ մեծահարուստները, Պաղեստինում գնում էին հողատարածքներ և դրանք անվճար տրամադրում հրեա ներգաղթյալներին՝ բնակության համար: Ներգաղթողներին հողեր

բաժանելու հրեական փորձը լիովին կիրառելի է նաև հայերիս պարագայում, այն շահեկան տարբերությամբ, որ, եթե հրեաները ստիպված էին դրամով գնել հողատարածքներ, ապա մենք այդ խնդիրը չունենք: Ներկայում ՀՀ-ում և ԼՂՀ-ում առկա են մեծ քանակությամբ մշակելի հողատարածքներ, որոնք սպասում են իրենց մշակին և կարող են օգտագործվել հայրենադարձության նպատակով: Պայմաններն առկա են: Խնդիրն ավելի շատ գործընթացի արդյունավետ կազմակերպման և կառավարման մեջ է<sup>1</sup>: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է.

1. ՀՀ և ԼՂՀ տարածքներում անմշակ հողերի հաշվառում;
2. Դրանցից առավել մշակելի հատվածների առանձնացում;
3. Ըստ անդամների թվաքանակի՝ դրանց հատկացում հայրենադարձված ընտանիքներին՝ որքան մեծ է ընտանիքը, այնքան շատ է հողաբաժինը սկզբունքով;
4. Հողահատկացումը պետք է լինի սկզբնական շրջանում՝ 5 տարի անհատույց օգտագործման, իսկ դրանից հետո՝ ՀՀ կամ ԼՂՀ քաղաքացիություն ձեռք բերելու պարագայում՝ սեփականության իրավունքով:

Սեփականության իրավունքով օժտելը լուրջ գործոն է հանգամանքների բերումով Հայաստանում հայտնված սփյուռքահայերին մայր հողին ամուր կամ անգամ վերջնականապես կապելու համար: Մի բան է, երբ մարդը գտնվում է ընդամենը փախստականի կարգավիճակում՝ ունեզուրկ և իրավագուրկ վիճակում, լիովին այլ բան, երբ գտնվում է տվյալ երկրում սեփականատիրոջ իրավունքով. ունենում է որոշակի ունեցվածք՝ հետագայում լիովին սեփականաշնորհելու հեռանկարով<sup>2</sup>:

<sup>1</sup> Նման քաղաքականություն ունեցել է նաև հայկական փորձը: Խոսքը վերաբերում է Ցեղասպանության պրոյունքում Արևելյան Հայաստանում ապաստանած արևմտահայ գաղթականների խնդրին: Ինչպե՞ս լուծվեց Խորհրդային Հայաստանում նրանց խնդիրը, եթե ոչ հողատարածքների հատկացման միջոցով: Կամ՝ մի թե նույն կերպ չէր լուծվում 1829-30թթ. Արևմտյան Հայաստանից և Պարսկաստանի կազմում մնացած հայկական բնակավայրերից դեպի Ռուսական կայսրության կազմի մեջ մտած Արևելյան Հայաստան գաղթած հայերի խնդիրը:

<sup>2</sup> Կարելի է առարկել, թե սփյուռքահայերը բազմաշերտ զանգված են՝ ըստ իրենց զբաղմունքի կամ մասնագիտությունների: Հետևաբար, դժվար է պատկերացնել, որ վերջիններս կհամաձայնեն Հայաստանում զբաղվել հողագործությամբ: Առաջին հայացքից սա ճիշտ դիտարկում է: Այնուամենայնիվ, պետք է հաշվի առնել, որ տարերային հայրենադարձությամբ Հայաստանում հայտնված սփյուռքահայերը պատերազմներից, այլ՝ ֆորսմաժորային իրավիճակներից մազապուրծ, լիովին ունեզուրկ և անթրևան մարդիկ են: Արդյո՞ք նման պայմաններում նրանք կիրաժարվեն իրենց տրամադրվող գույքից՝ ի դեմս հողատարածքի, վկայակոչելով իրենց մասնագիտությունը կամ նախկին զբաղմունքը: Կարծում ենք, դա ողջամիտ չէ:

- **Հատուկ հարկային քաղաքականություն հայրենադարձների նկատմամբ.** Քանի որ տարերային հայրենադարձության արդյունքում Հայաստանում հայտնված սփյուռքահայերը ներկայացնում են յուրահատուկ խումբ և նրանց բնորոշ հատկություններից մեկն էլ խոցելիությունն է, ապա նրանց նկատմամբ պետական քաղաքականությունը գոնե սկզբնական շրջանում պետք է լինի հնարավորինս հոգատար: Դրա դրսևորումներից մեկն էլ հայրենադարձ գործարարների նկատմամբ նպաստավոր հարկային քաղաքականությունն է: Խոսքն այստեղ վերաբերում է ոչ թե խոշոր բիզնեսին, քանի որ այդ ոլորտի ներկայացուցիչներն, անկախ ամեն ինչից, չեն կարող խոցելի կամ անպաշտպան խումբ համարվել, այլ առաջին հերթին հողահատկացումների արդյունքում հողաբաժին ստացած և դրա վրա գյուղատնտեսությամբ զբաղվող սփյուռքահայ ընտանիքներին: Կարծում ենք, որ նպատակահարմար է վերջիններիս 5 տարով ազատել գյուղատնտեսական հարկերից: Նույնպիսի մոտեցում նպատակահարմար է որդեգրել նաև Հայաստանում մանր և միջին բիզնես հիմնադրած սփյուռքահայ գործարարների նկատմամբ: Նման հարկային քաղաքականությունը կնպաստի ոչ միայն հայրենադարձների հաստատմանը Հայաստանում, այլև վերջիններիս տնտեսական բարեկեցության ապահովմանը սեփական աշխատանքի միջոցով: Արդյունքում՝ ոչ միայն կթեթևանա պետության վրա ընկած բեռը՝ հայրենադարձներին օգնելու առումով, այլև կաշխուժանա երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքը<sup>3</sup>:
- **Տեղեկատվական աջակցության կենտրոնի ստեղծում.** Ինչպես ցույց է տվել հատկապես սիրիահայերի փորձը, տարերային հայրենադարձության արդյունքում Հայաստանում հայտնված սփյուռքահայերի գլխավոր խնդիրներից մեկն էլ անտեղյակությունն է: Նրանք չեն տիրապետում հանրապետության օրենսդրությանը, հետևաբար, պատշաճ կերպով չզիտեն իրենց իրավունքների մասին, չզիտեն որ հարցով ում դիմել, չզիտեն նաև Հայաստանի հարկային օրենսդրության, գործարար միջավայ-

<sup>3</sup> Վերջապես, դա կարող է լինել յուրահատուկ փորձարկում հարկային քաղաքականության ոլորտում: Եվ եթե արդյունքները գոհացուցիչ լինեն, ապա նման քաղաքականությունը կարելի է ընդլայնել՝ տարածելով ոչ միայն հայրենադարձների, այլև ընդհանրապես ողջ երկրի բնակչության վրա՝ դրանով իսկ խթանելով գյուղատնտեսության, ինչպես նաև մանր ու միջին բիզնեսի զարգացումն ամբողջ երկրում:

րի և այլնի մասին: Տարբեր խնդիրների առնչությամբ տեղեկատվություն ստանալու համար նրանք ստիպված են դիմել տարբեր ատյաններ, ինչն էապես բարդացնում է նրանց սկզբնական կեցությունը հայրենիքում: Այս խնդրի հաղթահարման նպատակով, կարծում ենք, նպատակահարմար է ստեղծել հատուկ հայրենադարձների խնդիրներով մասնագիտացված տեղեկատվական աջակցության կենտրոն, որի հիմնական գործառույթը վերջիններիս ապահովումն է անհրաժեշտ և հավաստի տեղեկատվությամբ: Քանի որ, ինչպես ցույց է տալիս սիրիահայրության օրինակը, հայրենադարձները հիմնականում շփվում են ՀՀ Սփյուռքի նախարարության հետ, ապա նպատակահարմար է նման կենտրոնի ստեղծումը վերջինիս կազմում կամ վերջինիս կից:

- **Շինարարական քաղաքականության փոփոխություն.** Սա, թերևս, ավելի շատ տնտեսագիտական խնդիր է՝ դուրս մեր մասնագիտական կոմպետենտությունից: Այնուամենայնիվ, քանի որ տարերային հայրենադարձության հետևանքով Հայաստանում հայտնված սփյուռքահայերի գլխավոր խնդիրներից մեկն էլ բնակարաններով ապահովվածության (օթևանի) խնդիրն է, հարկ ենք համարում որոշակի դիտարկումներ իրականացնել այդ առնչությամբ: Կարծում ենք, բազմաթիվ էլիտար շենքերի փոխարեն կարելի է զարկ տալ մեծաքանակ հասարակ բնակելի շենքերի կառուցմանը: Այսօր Երևանի կենտրոնական թաղամասերում կառուցվող բազմաթիվ էլիտար շենքեր բնակեցվում են լավագույն դեպքում կիսով չափ: Նման շինարարական քաղաքականությունը անհեռանկարային է ոչ միայն երկրի բնակեցման, մասնավորապես՝ տարերայնորեն Հայաստանում հայտնված սփյուռքահայերի օթևանի ապահովման հարցը լուծելու, այլև գործարարության առումով, քանի որ թույլ բնակեցվածության արդյունքում տուժում են նաև շինարարական բիզնեսով զբաղվող գործարարները:

Այդ ամենի փոխարեն կարելի է որպես շինարարական հիմնական ուղղություն որդեգրել հասարակ և մատչելի բնակարանների կառուցումը: Ընդ որում՝ ոչ միայն Երևանում, այլև մարզերում: Այդ կերպ հնարավոր կլինի ավելի հեշտ եղանակով լուծել փախստականի կարգավիճակում Հայաստանում հայտնված սփյուռքահայերի օթևանի ապահովման հարցը: Նախ՝ բազ-

մաթիվ այդպիսի բնակարանների առկայության դեպքում դրանք կարելի է գոնե ժամանակավորապես տրամադրել հայրենադարձներին՝ սկզբնական շրջանում անվճար, այնուհետև՝ վարձակալության կամ գնման միջոցով սեփականաշնորհման հիմունքներով: Այս համատեքստում կարևոր է նաև սփյուռքահայերին մատչելի բնակարանային վարկերով ապահովման խնդիրը: Բացի այդ, հասարակ և մատչելի բնակարանների առկայության պարագայում բացառված չէ, որ բազմաթիվ սփյուռքահայեր հենց սկզբից կկարողանան սեփական միջոցներով սեփականության իրավունքով ձեռք բերել (գնել) բնակարաններ, ինչը չեն կարող անել էլիտար շենքերի պարագայում:

- **Հայրենադարձության մասին օրենսդրության մշակում.** Չնայած Հայաստանը վաղուց ի վեր բախվում է հայրենադարձության խնդրին, սակայն այդ ոլորտը կարգավորող օրենսդրական հենք մեր երկրում դեռևս չկա: Խոսքն ինչպես հայրենադարձության մասին օրենքի, այնպես էլ հայրենադարձության ռազմավարության և հայեցակարգի մշակման մասին է: Վերջիններում ամրագրված պետք է լինեն հայրենադարձության բնագավառում պետական քաղաքականության մոտեցումները, հայրենադարձության սկզբունքները, փուլերը՝ յուրաքանչյուրն իրեն վերաբերող կոնկրետ գործողություններով, և այլն<sup>4</sup>: Նման ինստիտուցիոնալ հենքի (մեխանիզմների ամբողջության) առկայությունը հնարավորություն կտա ոչ միայն խուսափել տարերային և հախուռն՝ չհամակարգված գործողություններից, այլև որոշակիորեն ինքնակարգավորման և ինքնակառավարման հուն տեղափոխել հայրենադարձության գործընթացը:

Ընդհանուր առմամբ, տարերային հայրենադարձության արդյունքում Հայաստան վերադարձած սփյուռքահայերի նկատմամբ պետական քաղաքականությունը, հաշվի առնելով վերջինիս սահմանափակ հնարավորությունները, պետք է հենվի ոչ թե պետության կողմից նրանց նյութական և այլ բարիքներ առատորեն տրամադրելու սկզբունքի, այլ նրանց հնարավորություն տալու վրա, որպեսզի իրենք սեփական աշխատանքի և տաղանդի շնորհիվ ստեղծեն այդ բարիքներն իրենց համար, ինչը, վերջիններիս խնդիրները զգալիորեն լուծելուց բացի, զգալի նպաստ կբերի նաև երկրին:

<sup>4</sup> Անգամ 1946-48թթ. մեծ հայրենադարձությունը, որը կազմակերպվել էր Կրեմլի մակարդակով, իրականացվեց հանպատրաստից և հախուռն՝ առանց ռազմավարության և հայեցակարգի: